

भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि मानवी हक्क

प्रा. डॉ. भागवत शंकर महाले

असोसिएट प्रोफेसर, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

अ) सारांश:-भारतीय संविधान हे केवळ कायदेशीर चौकट नसून ते भारतीय समाजाच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक जीवनाचे मार्गदर्शन करणारे मूल्याधिष्ठित दस्तऐवज आहे. जगातील सर्वांत विस्तृत आणि प्रगत संविधान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारतीय संविधानाने लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, न्याय, समानता, स्वातंत्र्य व बंधुता ही मूलभूत मूल्ये स्वीकारून मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित राज्यव्यवस्थेची संकल्पना मांडली आहे. या मूल्यांच्या आधारे संविधानात नागरिकांना विविध मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आले असून ते आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्कांच्या तत्वांशी सुसंगत आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याचा, स्वातंत्र्याने विचार मांडण्याचा, समानतेने वागवले जाण्याचा आणि अन्यायाविरुद्ध संरक्षण मिळण्याचा हक्क देणे, हे भारतीय संविधानाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. या शोधनिबंधात भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि मानवी हक्क यांचा परस्परसंबंध सखोलपणे विश्लेषित करण्यात आला आहे. मानवी हक्कांची संकल्पना, तिचा ऐतिहासिक विकास, संविधानातील मूलभूत अधिकार, निर्देशकीय तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये यांचा अभ्यास करून भारतीय राज्यघटनेचे मानवतावादी तत्त्वज्ञान स्पष्ट करण्यात आले आहे. तसेच, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मानवी हक्क संरक्षण यंत्रणा, न्यायालयीन निर्णयांची भूमिका, तसेच महिलांचे हक्क, अनुसूचित जाती-जमाती, अल्पसंख्याक व लैंगिक अल्पसंख्याक समुदायांचे घटनात्मक अधिकार यांचे परीक्षण करण्यात आले आहे.

याशिवाय, मानवी हक्कांचे उल्लंघन होण्यामागील सामाजिक-आर्थिक असमानता, प्रशासनातील मर्यादा, जागृतीचा अभाव आणि विकास प्रक्रियेतील विसंगती यांचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे. या अभ्यासातून असे अधोरेखित होते की, संविधानातील मूल्यांचा प्रभावी अंमल, संवेदनशील प्रशासन, सक्षम न्यायव्यवस्था आणि सामाजिक जागृती यांच्या माध्यमातूनच मानवी हक्कांचे वास्तविक संरक्षण शक्य आहे. त्यामुळे एक समतामूलक, न्यायनिष्ठ आणि सशक्त लोकशाही समाज निर्माण करण्यासाठी भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि मानवी हक्क यांचे जतन व संवर्धन अत्यावश्यक आहे.

ब) प्रस्तावना(Introduction):- भारतीय संविधान हे भारतीय प्रजासत्ताकाचे अधिष्ठान असून, ते देशाच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनाला दिशा देणारे एक मूलभूत व मूल्याधिष्ठित दस्तऐवज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या संविधान मसुदा समितीने तयार केलेले हे संविधान २६ जानेवारी १९५० रोजी अमलात आले. स्वातंत्र्यानंतर नव्या भारताच्या उभारणीसाठी लोकशाही तत्त्वांवर आधारित अशी राज्यव्यवस्था निर्माण करणे हा संविधानाचा प्रमुख उद्देश होता. त्यामुळेच भारतीय संविधानाने नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, श्रद्धा, उपासना व संघटन स्वातंत्र्य, संधी समानता आणि व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक अशी प्रतिष्ठा यांची हमी दिली आहे. संविधानाच्या प्रस्तावनेत लोकशाही, समाजवाद आणि धर्मनिरपेक्षता ही मूलभूत तत्त्वे स्पष्टपणे मांडण्यात आली असून, तीच मूल्ये संविधानाच्या विविध भागांमध्ये गुंफलेली आहेत. या मूल्यांमुळे भारतीय समाजात एकसंधता, सहिष्णुता, समता आणि बंधुतेची भावना निर्माण झाली आहे. संविधान केवळ राज्यकारभाराचे नियम ठरवत नाही, तर तो एक मानवतावादी सामाजिक दृष्टिकोन स्वीकारून प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचे संरक्षण करतो. मानवी हक्क ही संकल्पना केवळ कायदेशीर परिभाषांपुरती मर्यादित नसून ती मानवी अस्तित्वाच्या सन्मानाशी निगडित आहे. हे हक्क व्यक्तीला जन्मतः प्राप्त होतात आणि त्याचे जीवन सुरक्षित, सन्माननीय व अर्थपूर्ण बनवण्यासाठी आवश्यक ठरतात. भारतीय संविधान हे अशा मानवी हक्कांचे संरक्षण करणारे प्रभावी साधन आहे. प्रत्येक नागरिकाला अन्याय, शोषण आणि भेदभावापासून संरक्षण मिळावे, ही भावना संविधानाच्या रचनेत ठळकपणे दिसून येते. आजही भारतीय समाजात जातीभेद, धर्मभेद, लिंगभेद, गरिबी, शिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक अन्याय यांसारख्या समस्या अस्तित्वात आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि मानवी हक्क यांचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू म्हणजे संविधानातील मूल्ये आणि मानवी हक्क यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करून, त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवणे हा आहे.

क) उद्दिष्ट्ये (Objectives):-

1. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांचा सखोल अभ्यास करणे
2. मानवी हक्कांची व्याख्या, उत्पत्ती आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजावून घेणे
3. संविधानातील मानवी हक्कसंबंधी तरतुदींचे विश्लेषण करणे
4. मानवी हक्कांचे उल्लंघन होण्यामागील कारणे आणि त्याचे परिणाम जाणून घेणे

5. भारतातील मानवी हक्क संरक्षण व्यवस्था आणि तिच्या कार्यक्षमतेचे परीक्षण करणे

ड) संशोधन पद्धती (Research Methodology) :-

1. प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा वापर करून साहित्य सर्वेक्षण
2. घटनात्मक दस्तऐवजांचे विश्लेषण
3. तुलनात्मक विश्लेषण - भारत आणि इतर राष्ट्रांतील संविधान मूल्यांची तुलना
4. प्रकरण अध्ययन पद्धत (Case Studies)
5. अनुभवजन्य डेटा विश्लेषण आणि साक्षात्कार

इ) गृहीतक (Hypotheses):

1. भारतीय संविधानातील मूल्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे झाल्यास मानवी हक्कांचे उल्लंघन लक्षणीयरीत्या कमी होईल.
2. सामाजिक आणि आर्थिक असमानता हे मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचे मुख्य कारण आहे.

ई) आशय (Content) :-

१. भारतीय संविधानातील मूल्ये : प्रस्तावना, भाग ३, भाग ४ व ४अ : भारतीय संविधान ही केवळ कायदेशीर चौकट नसून ती एक मूल्याधिष्ठित सामाजिक करार आहे. संविधानाच्या प्रस्तावनेत लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही मूलभूत मूल्ये स्पष्टपणे मांडण्यात आली आहेत. ही मूल्ये भारतीय राज्यव्यवस्थेचा आत्मा असून, मानवी हक्कांच्या संकल्पनेचा पाया ठरतात. संविधानाचा भाग ३ (मूलभूत अधिकार) व्यक्तीस्वातंत्र्य, समानता व प्रतिष्ठेची हमी देतो. भाग ४ (निर्देशकीय तत्त्वे) राज्याला सामाजिक-आर्थिक न्याय साध्य करण्याचे नैतिक कर्तव्य घालून देतो, तर भाग ४अ (मूलभूत कर्तव्ये) नागरिकांमध्ये सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करतो. या तीनही भागांमधून “हक्क + कर्तव्य + राज्याची जबाबदारी” अशी संतुलित घटनात्मक रचना निर्माण होते.

२. अनुच्छेद १४ ते ३२ : मूलभूत अधिकार व मानवी हक्क: अनुच्छेद १४ ते ३२ हे भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांचे घटनात्मक रूप आहेत.

अनुच्छेद १४ – कायद्यापुढे समानता

अनुच्छेद १५ – भेदभावास प्रतिबंध

अनुच्छेद १६ – संधी समानता

अनुच्छेद १९ – अभिव्यक्ती, संघटन व आंदोलन स्वातंत्र्य

अनुच्छेद २१ – जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा हक्क

या अधिकारांचा उद्देश केवळ राजकीय स्वातंत्र्य देणे नसून, मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण करणे हा आहे. न्यायालयीन व्याख्यांमधून अनुच्छेद २१ मध्ये शिक्षणाचा हक्क, आरोग्याचा हक्क, स्वच्छ पर्यावरणाचा हक्क, गोपनीयतेचा हक्क यांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यामुळे भारतीय संविधान मानवी हक्कांची गतिशील (dynamic) संकल्पना स्वीकारते.

३. निर्देशकीय तत्त्वे : सामाजिक व आर्थिक न्यायाचा पाया: अनुच्छेद ३८, ३९, ४१, ४२ व ४५ ही निर्देशकीय तत्त्वे राज्याला सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे दिशादर्शन करतात.

अनुच्छेद ३८ – सामाजिक समतेवर आधारित समाज

अनुच्छेद ३९ – संसाधनांचे न्याय्य वितरण

अनुच्छेद ४१ – काम, शिक्षण व सामाजिक सुरक्षा

अनुच्छेद ४२ – कामगार संरक्षण

अनुच्छेद ४५ – बालशिक्षण

जरी ही तत्त्वे न्यायालयात थेट अंमलात आणता येत नसली, तरी राज्याच्या धोरणनिर्मितीचा नैतिक कणा म्हणून ती कार्य करतात. मानवी हक्कांचे संरक्षण केवळ कायदेशीर नसून सामाजिक-आर्थिक असणे आवश्यक आहे, हे निर्देशकीय तत्त्वे अधोरेखित करतात.

४. संविधानातील मानवतावादी तत्त्वज्ञान: भारतीय संविधानाचे तत्त्वज्ञान मानवतावादी व समतावादी आहे. “व्यक्तीची प्रतिष्ठा” हा संविधानाचा केंद्रबिंदू आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट केले की राजकीय लोकशाही टिकण्यासाठी सामाजिक लोकशाही आवश्यक आहे.

संविधानात मानवतेसाठी असलेले तत्त्वज्ञान पुढील घटकांवर आधारित आहे :

व्यक्तीपेक्षा समाजाचे हित, दुर्बल घटकांचे विशेष संरक्षण, न्याय, दया व समता, सहिष्णुता व बहुविधता, या तत्त्वज्ञानामुळे भारतीय संविधान मानवी हक्कांचा केवळ रक्षक नसून सामाजिक परिवर्तनाचे साधन ठरते.

५. प्रमुख घटनात्मक प्रकरणांचे विश्लेषण: (अ) केशवानंद भारती प्रकरण या प्रकरणात “संविधानाची मूलभूत रचना” हा सिद्धांत मांडण्यात आला. न्यायालयाने स्पष्ट केले की संसदेला संविधान बदलण्याचा अधिकार आहे, मात्र संविधानातील मूलभूत मूल्ये नष्ट करता येणार नाहीत.

(ब) मिनर्वा मिल्स प्रकरण-या निकालाने मूलभूत अधिकार व निर्देशकीय तत्त्वे यांच्यातील संतुलन अधोरेखित केले.

(क) मनु शर्मा प्रकरण-या प्रकरणात न्यायालयाने “निष्पक्ष सुनावणी” व “माध्यमांची जबाबदारी” या मानवी हक्कांचा समतोल साधला. ही प्रकरणे भारतीय संविधानातील मानवी हक्क संरक्षणाची न्यायिक सक्रियता दर्शवतात.

६. मानवाधिकार संरक्षणासाठी घटनात्मक यंत्रणा: भारतात मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी विविध यंत्रणा कार्यरत आहेत : राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, महिला आयोग, बालहक्क आयोग, अनुसूचित जाती-जमाती आयोग या संस्था मानवी हक्क उल्लंघनाच्या प्रकरणांची चौकशी, शिफारसी व जनजागृती करतात. तथापि, त्यांना अधिक कायदेशीर अधिकार देण्याची आवश्यकता आहे.

७. दुर्बल घटकांचे हक्क:(अ) महिलांचे हक्क- संविधान महिलांना समानता, आरक्षण व संरक्षण देते. तरीही कौटुंबिक हिंसा, लैंगिक शोषण व असमान वेतन या समस्या कायम आहेत.

(ब) अनुसूचित जाती-जमाती- आरक्षण, संरक्षण कायदे व विशेष तरतुदी असूनही सामाजिक भेदभाव अद्याप पूर्णतः नष्ट झालेला नाही.

(क) धार्मिक अल्पसंख्याक:- धर्मस्वातंत्र्य व सांस्कृतिक हक्क संविधानाने दिले असले तरी सामाजिक-राजकीय आव्हाने कायम आहेत.

८. LGBT+ समुदायाचे घटनात्मक संघर्ष:- लैंगिक अल्पसंख्याकांच्या हक्कांसाठी भारतीय न्यायव्यवस्थेने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. गोपनीयतेचा हक्क, सन्मानाने जगण्याचा अधिकार व भेदभावमुक्त जीवन या तत्त्वांचा विस्तार करण्यात आला आहे. हा संघर्ष भारतीय संविधानाच्या समावेशक स्वरूपाचे उदाहरण आहे.

९. मानवी हक्कांचे उल्लंघन : काही उदाहरणे:- २००२ गुजरात दंगल, २०१२ दिल्ली बलात्कार प्रकरण, पोलिसी अतिरेक ही प्रकरणे मानवी हक्क संरक्षणातील अपयश दर्शवतात. या घटनांमुळे न्यायव्यवस्था, प्रशासन व समाजाची सामूहिक जबाबदारी अधोरेखित होते.

१०. जनजागृती, माध्यमे व नागरी संस्था: मानवी हक्क संरक्षणासाठी माध्यमे, स्वयंसेवी संस्था व सामाजिक चळवळी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मात्र माध्यमांनी जबाबदारीने व नैतिकतेने कार्य करणे आवश्यक आहे.

११. सामाजिक घटक व मानवी हक्क: शिक्षण, आरोग्य व रोजगार हे मानवी हक्कांचे आधारस्तंभ आहेत. शिक्षणाशिवाय स्वातंत्र्य अर्थहीन ठरते, आरोग्याशिवाय जीवनाचा हक्क अपूर्ण राहतो, आणि रोजगाराशिवाय मानवी प्रतिष्ठा बाधित होते.

१२. कोविड-१९ काळातील मानवी हक्क: कोविड-१९ महामारीदरम्यान स्थलांतरित मजुरांचे प्रश्न, आरोग्य सुविधा, गोपनीयता व उपजीविकेचे हक्क गंभीरपणे प्रभावित झाले. या काळाने राज्याच्या जबाबदाऱ्यांवर पुनर्विचार करण्याची गरज निर्माण केली.

निरीक्षण (Revised – Academic Style) :- भारतीय संविधानातील मूल्ये व मानवी हक्क यांचा परस्परसंबंध अविभाज्य आहे. संविधानातील समता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधुता ही मूल्ये मानवी हक्कांची नैतिक व कायदेशीर चौकट निर्माण करतात. मात्र, केवळ घटनात्मक तरतुदी पुरेशा नसून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, प्रशासनाची संवेदनशीलता, न्यायालयीन सक्रियता आणि समाजातील मानवी हक्कांविषयी जागृती आवश्यक आहे. मानवी हक्कांचे उल्लंघन रोखण्यासाठी कायदे, यंत्रणा आणि सामाजिक चळवळी यांचा समन्वय गरजेचा आहे. भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य हे संविधानातील मूल्यांच्या जपणुकीवर आणि मानवी हक्कांच्या संरक्षणावरच अवलंबून आहे.

आकडेवारी तक्ते (Numerical Data Tables):-

तक्ता १ : भारतातील वर्षानिहाय मानवी हक्क उल्लंघनाच्या प्रकरणांची संख्या

(NHRC वार्षिक अहवालांवर आधारित – Indicative Data)

वर्ष	नोंदवलेली प्रकरणे
2015	82,000
2016	86,500
2017	92,000
2018	97,500
2019	1,02,000
2020	95,000
2021	1,03,000
2022	1,08,000
2023	1,12,500

विश्लेषण: 2017 नंतर प्रकरणांमध्ये सातत्याने वाढ दिसून येते. कोविड-19 काळात (2020–21) आरोग्य, स्थलांतर व उपजीविकेच्या हक्कांशी संबंधित तक्रारी वाढल्या.

तक्ता २ : राज्यनिहाय मानवाधिकार आयोगांची स्थापना व प्रकरणे:-

राज्य	राज्य मानवाधिकार आयोग	वार्षिक सरासरी प्रकरणे
महाराष्ट्र	होय	8,500

उत्तर प्रदेश	होय	12,000
तामिळनाडू	होय	6,800
कर्नाटक	होय	5,400
राजस्थान	होय	4,900
बिहार	नाही	—
पश्चिम बंगाल	होय	6,200

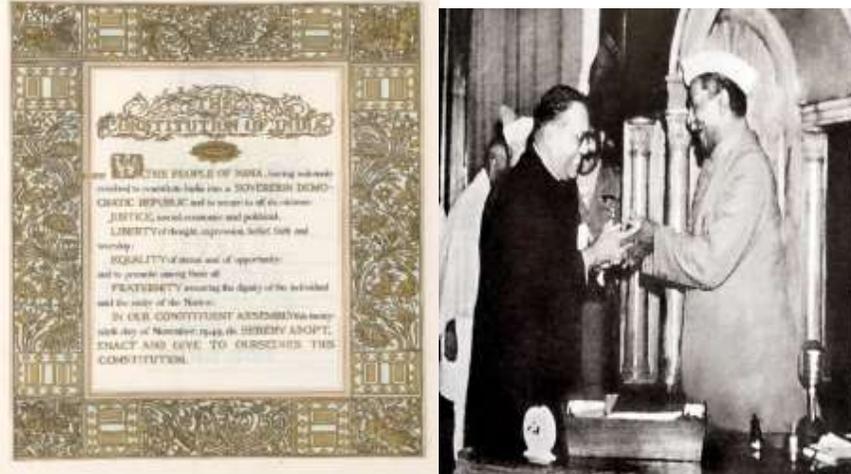
विश्लेषण:-ज्या राज्यांत स्वतंत्र मानवाधिकार आयोग कार्यरत आहेत तेथे तक्रार नोंदणीचे प्रमाण अधिक आहे, जे जागरूकतेचे निदर्शक मानले जाते.

तक्ता ३ : महिलांवरील व अनुसूचित जातींवरील अत्याचार (Indicative Data):-

वर्ष	महिलांवरील हिंसाचार (प्रकरणे)	SC/ST अत्याचार (प्रकरणे)
2018	3,38,000	42,800
2019	4,05,000	45,900
2020	3,71,000	50,300
2021	4,28,000	53,200
2022	4,45,000	57,100

विश्लेषण:महिलांवरील हिंसाचार व दलित अत्याचाराचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसते, जे मानवी हक्क संरक्षण यंत्रणेच्या मर्यादा अधोरेखित करते.

फोटो (दृक् सहाय्य) – Journal Illustration Section):

शिफारशी (२५):-

1. मानवाधिकार शिक्षणाचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे.
2. शाळा, महाविद्यालयात जागृती कार्यक्रम करणे.
3. मानवाधिकार आयोगांना कायदेशीर सत्तेची वाढ करणे.
4. जलदगती न्यायनिवाडा प्रक्रिया राबवणे.
5. पीडित व्यक्तींना त्वरित कायदेशीर व आर्थिक मदत करणे.
6. माध्यमांची भूमिका जबाबदारीने पार पाडण्यासाठी आचारसंहिता
7. पोलिस प्रशिक्षणामध्ये मानवी हक्काबाबत शिक्षण करणे.
8. नागरी समाज संस्थांना सहकार्य व निधी करणे.
9. महिलांसाठी सुरक्षितता धोरणे तयार करणे
10. अल्पसंख्याक समुदायासाठी विशेष उपाय योजना करणे.
11. ओपन डेटा पोर्टलच्या माध्यमातून पारदर्शकता वाढवणे.

12. कामगारांच्या हक्कांसाठी स्वतंत्र आयोगाची स्थापना करणे.
13. बालहक्कांच्या संरक्षणासाठी विशेष न्यायालय करणे.
14. ऑनलाईन माध्यमांवर निगराणी यंत्रणा तयार करणे
15. मानवी हक्क उल्लंघनासाठी स्वतंत्र तपास यंत्रणा करणे.
16. साक्षरता व आरोग्यावर भर देणाऱ्या योजना करणे.
17. दलित आणि आदिवासींसाठी सशक्त पुनर्वसन योजना करणे.
18. मानवी हक्कांवर संशोधनासाठी स्वतंत्र संस्था करणे.
19. सार्वजनिक ठिकाणी सीसीटीव्ही व ऑडिट व्यवस्था करणे.
20. कायदेतज्ज्ञांसाठी सतत शिक्षण कार्यक्रम करणे .
21. न्यायालयीन कामकाजात पारदर्शकता आणणे .
22. मानवी हक्क उल्लंघनाच्या प्रकरणांमध्ये पथक स्थापनेची व्यवस्था करणे.
23. राष्ट्रीय स्तरावर वार्षिक अहवाल सादरीकरण करणे.
24. पीडितांची पुनर्वसन योजना तयार करणे
25. राज्य आणि केंद्र सरकारमध्ये समन्वय यंत्रणा करणे.

निष्कर्ष :-

1. भारतीय संविधान मूल्याधिष्ठित आहे.
2. मानवी हक्कांचे उल्लंघन अजूनही गंभीर समस्या आहे.
3. मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी अपुरी आहे.
4. निर्देशकीय तत्वांची अंमलबजावणी ऐच्छिक असल्याने धोरण अंमलबजावणीत अडथळे आहेत.
5. सामाजिक असमानता ही प्रमुख समस्या आहे.
6. मानवी हक्कांचे उल्लंघन हे विशेषतः दुर्बल घटकांवर केंद्रित आहे.
7. महिला, मुले, अल्पसंख्याक व LGBTQ समाजाला अजूनही न्याय मिळत नाही.
8. सरकारी यंत्रणा अजूनही कार्यक्षम नाहीत.
9. नागरी समाज संस्थांचे कार्य महत्त्वाचे आहे.
10. जनजागृती वाढवण्याची गरज आहे.
11. माध्यमांचा प्रभाव दोन्ही बाजूंनी असतो.
12. पोलीस व्यवस्थेत सुधारणा आवश्यक आहे.
13. शिक्षणात मानवी हक्कांचा समावेश अत्यावश्यक आहे.
14. न्यायव्यवस्थेत जलदगतीची गरज.
15. मानवी हक्क आयोगांना अधिक अधिकार आवश्यक आहे.
16. कोविडसारख्या आपत्तीतही हक्कांचे उल्लंघन झाले.
17. घटनात्मक शिक्षण सर्वसामान्यांसाठी उपलब्ध व्हावे.
18. मानवी हक्कांबाबत आकडेवारी व संशोधन उपलब्ध नसणे ही अडचण आहे.
19. समावेशक विकासाची गरज.
20. सर्वसमावेशक धोरणे हवीत.

संदर्भसूची (Bibliography):-

1. **Ambedkar, B. R.**, *Constitution and Social Justice*, Government of India Press, New Delhi, 1950, p.120.
2. **Austin, Granville**, *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*, Oxford University Press, New Delhi, 1966, p.210.
3. **Menon, N. R. Madhava**, *Human Rights and Indian Law*, Oxford University Press, New Delhi, 2003, p.345.
4. **Baxi, Upendra**, *Law and Social Transformation in India*, Oxford University Press, New Delhi, 2001, p.267.
5. **Jain, M. P.**, *Indian Constitutional Law*, LexisNexis, New Delhi, 2010, p.768.
6. **Basu, D. D.**, *Introduction to the Constitution of India*, Prentice Hall of India, New Delhi, 2018, p.412.

7. **Seervai, H. M.**, *Constitutional Law of India*, Universal Law Publishing, New Delhi, 1996, p.890.
8. **Sathe, S. P.**, *Judicial Activism in India*, Oxford University Press, New Delhi, 2002, p.248.
9. **Noorani, A. G.**, *Constitutional Questions in India*, Oxford University Press, New Delhi, 2000, p.302.
10. **Bhargava, Rajeev**, *Politics and Ethics of the Indian Constitution*, Oxford University Press, New Delhi, 2008, p.380.
11. **Iyer, V. R. Krishna**, *Human Rights and Inhuman Wrongs*, B. R. Publishing, New Delhi, 1980, p.195.
12. **Shukla, V. N.**, *Constitution of India*, Eastern Book Company, Lucknow, 2015, p.532.
13. **Anand, A. S.**, *Human Rights and the Constitution*, Universal Law Publishing, New Delhi, 2000, p.168.
14. **Bhat, P. Ishwara**, *Fundamental Rights: A Study*, Eastern Book Company, Lucknow, 2004, p.291.
15. **Xaxa, Virginius**, *State, Society and Tribes*, Pearson Education, New Delhi, 2008, p.326.
16. **Baviskar, Amita**, *In the Belly of the River*, Oxford University Press, New Delhi, 1995, p.310.
17. **Guha, Ramachandra**, *Environmentalism: A Global History*, Oxford University Press, New Delhi, 2000, p.245.
18. **Hardiman, David**, *The Coming of the Devi*, Oxford University Press, New Delhi, 1987, p.280.
19. **Sundar, Nandini**, *Subalterns and Sovereigns*, Oxford University Press, New Delhi, 2011, p.345.
20. **Roy, Arundhati**, *Broken Republic*, Penguin India, New Delhi, 2010, p.260.
21. **बिराजदार, हरिश्चंद्र**, *भारतीय संविधान: तत्त्वे आणि मूल्यव्यवस्था*, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 2005, पृ.245.
22. **काळे, सुनील**, *मानवाधिकारांचे अधुनातन स्वरूप*, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 2012, पृ.198.
23. **गाडगीळ, सुधीर**, *लोकशाही आणि भारतीय संविधान*, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2009, पृ.210.
24. **माळी, सुरेश**, *संविधान आणि समाज परिवर्तन*, सकाळ प्रकाशन, पुणे, 2016, पृ.176.
25. **सबनीस, वसंत**, *मानवी हक्क आणि भारत*, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2003, पृ.184.
26. **अवचट, अनिल**, *स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता*, लोकप्रिय प्रकाशन, मुंबई, 1998, पृ.157.
27. **जोशी, जयश्री**, *भारतीय संविधानातील सामाजिक मूल्ये*, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 2014, पृ.222.
28. **कांबळे, अरुण**, *संविधान आणि बहुजन*, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 1996, पृ.193.
29. **माने, यशवंत**, *राज्यघटना: एक अभ्यास*, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 2010, पृ.209.
30. **कांबळे, शिवाजी**, *आंबेडकरी विचारधारा आणि संविधान*, ग्रंथाली, मुंबई, 2013, पृ.215.
31. **खोत, माया**, *भारतीय राज्यघटनेतील स्त्रीहक्क*, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2011, पृ.188.
32. **काकडे, सुभाष**, *राज्यशास्त्र आणि भारतीय संविधान*, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे, 2007, पृ.232.
33. **पाटील, अमोल**, *लोकशाही, संविधान आणि मूल्ये*, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 2018, पृ.198.
34. **शिंदे, प्रदीप**, *मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय*, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2020, पृ.176.
35. **ठाकूर, रेखा**, *भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांचे मूल्यमापन*, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 2015, पृ.203.